

Bence Erika

Az eltűnt város: Újvidék regénye

Végel László: Peremvidéki élet

Két nagyobb lélegzetű tanulmány fogja közre Végel László kötetbe gyűjtött esszéit, amelyek mind keletkezésüket, mind tematikájukat tekintve a XX. század – balkáni perspektívából nézve: katalizmatikus – utolsó évtizedéhez kapcsolódnak. Amíg a kisesszé kategóriájába sorolható írások a kijelölt évtized kor- illetve körtörténeti szempontú értelmezéseit jelentik, addig az 1999-es keletkezésű bevezető írás elv- és fogalomtisztázó jelleggel, a kötetzáró, 1998-ban ('68 évfordulója kapcsán) íródott tanulmány a visszaemlékezés, az összegezés és a tanulságlevonás érvényével rendelkezik. A térség társadalmi-politikai alakulásrendjét, mozgásait és jelenségeit tárgyaló írások rendező elve szociológiai szempont, vagyis írójuk a vizsgált történésekre egyrészt „nemzedéki” perspektívából tekint, másrészt a „jaltai események” évtizedeket befolyásoló hatását vizsgálja a különböző társadalmi csoportok – az író által „poszt-jaltai”-nak nevezett nemzedékek – életében. Kulcsszavai a leromlás/széthullás fogalmának vonzatkörébe tartoznak: „Mindaz, ami Szerbiában lejátszódott Jugoszlávia széthullása után, egyszersmind a tények makacs tanúságtétele arról, miért kellett széthullania Jugoszláviának. A kisebbség nyomasztó sorsa értelmezi a szlovénok, a macedónok, a horvátok kiválását. A történet vége értelmezi és megfejtí a történet egészét.” (18. o.) A kerettanulmányok közé ékelődő esszéfűzér a tág horizontokat befogó és országos jelentőségű történéseket egy „kis világ”-ra (Újvidék városra) kivételesen értelmezi. Az írások egységes szervező elve térbeli motívum, valamennyiben Újvidék egy-egy szegmentuma (utcája, tere, épülete), és a hozzá fűződő leromlástörténet kerül bemutatásra. Az egész társadalmat átható negatív irányú folyamatok „magyarázzák és megfejtik” Újvidék tragédiáját. Ugyanakkor a város többszínűségére- és szintűségére épülő kultúrájának bukása analóg folyamat az országos katasztrófával: „Jugoszlávia széthullása után kibontakozott Újvidék tragédiája: polgári hagyománya a »bűnös« Monarchia utáni nosztalgiában gyökeredzett, a történelmi hazátlanságban, vagyis olyan toposzban, amelyet a nemzetállam szükségszerűen megvetett és ellenségei elképzelésnek nevezett. Újvidéknek szükségszerűen balkanizálódnia kellett, hiszen megingott a dunai egyensúly, amint nem tartozott többé ugyanabba az államalakulatba, amelyikbe Ljubljana és Zágráb is tartozott.” (8. o.)

Végel László ahhoz az írónemzedékhez tartozik, amely hagyományt teremtett az esszé műfajának a jugoszláviai magyar irodalomban. Nyelve kimunkált esszényelv, mely a műfaj átmenetiségét, „sokféle” természetét érvényesíti. Egyrészt a személyesség (az egyéni látásmód) szótárát alkalmazza, másrészt a szakszerű elemzés (az objektív szemlélet) eszközeihez fordul. Könyve így lesz egyszerre értekezés és széppróza: a kilencvenes évek jugoszláv eseményeit feltáró-elemző tanulmánykötet és „városregény”, Újvidék regénye. Az értekezői szál a jelenségek magyarázatát és megértését szolgálja, a „lebontás”eljárásán alapul. A regény (a szépirodalmi műfaj kvalitásainak megfelelően) az ábrázolás és kifejezés eszköztárából építkezik, írója a „megalkotás” fogalomkörében ténykedik: szuverén és öntörvényű regényvilágot hoz létre. Az elemzés tárgyát társadalmi-politikai események képezik: a regény mesélője, miközben bejárja Újvidék nevezetes helyeit és történeteket mond róluk, részese, szereplője ezeknek a folyamatoknak.

A *hontalan lokálpatriotizmusról* című bevezető, elvi alapvetésként értelmezhető esszé tanulmány a világra vetülő tekintet kiinduló pontjaként a „hontalanság” állapotát jelöli meg. „A háború előtt írt esszéfűzérémben hontalan lokálpatriótának neveztem magam, (...) kitört a sunyi háború: egy soknemzetű állam szétesésének indult. Az anticipáció bosszút állt: a hontalanság mindennapi élménnyé vált, a lokálpatriotizmus pedig abszurdá.” (7. o.) A hontalanság élménycikre ugyanakkor tartalmazza a (nemzetállamból való) kirekesztettség és a „másmilyen térség utáni vágyakozás”, azaz az elvagyodás szimptomáit. E perspektívából értelmezhetők az analóg folyamatokként kezelt leromlástörténetek: a több nemzetet felölelő Jugoszlávia szétesése és a multikulturális szellemiségű Újvidék eltűnte. A bevezető tanulmány feltárja előttünk a vizsgált történések alapmozzanatait, azokat az indukáló motívumokat, amelyek e többszintes tragédiát előidézték és végkifejletét meghatározták. Ilyen momentum volt a *nemzetek egymással való szembeszegülése*, amely a szerző értékelése értelmében rosszabb állapot a polgárháborúnál, hiszen még az is felkínálja az eszmék közötti választás vagy a kívülállás lehetőségét, az etnikai háború viszont nem tűri az individuumot, kirekeszti azokat, akik „nem tartoznak a szembenálló felek nagy történeteibe” (8. o.). Újvidék ilyen körülmények között megtagadta multikulturális hagyományait: szembefordulva korábbi regionális kötődéseivel a *saját múltját számolta fel*. Ezek után szükségszerűen következett be a katasztrófa, hiszen „a polgárok sokkal jobban becsülték nemzetüket, mint városukat.” (12. o.) Végel szerint: „A nemzetállam építése a városokban kezdődött, s a peremvárosi lumpenproletariátus lett a nemzet napibérése.” (11. o.) A katasztrófa kibontakozásának folyamatát jelöli továbbá egyfajta „tudathasadásos állapot” kialakulása, amikor az „eltávozó” és a „maradók” is szembefordulnak egymással: „Az eltávozók anyagi jóléttel kérkedtek, viszont a maradékon a nemzetűséget kérték számon, a maradók viszont megtanulták, hogy a peremvidéki élet jogfosztottságot jelent a nemzeten belül is, s a nemzetenél fontosabb az államérdek. (...) A hontalanság tehát kettős büntudattal, de ugyanakkor kettős kizárással is járt. A nemzeti hovatarozásban a másság büntudatként tárulkozott fel, az állami hovatarozásban pedig örökös hátrányt képviselt. Kizárás ez, mert az a világos felismerés következik belőle, hogy még a legjobb körülmények és feltételek között sem lehet egyenrangú. Az anyaországban 'jugó', tehát félig-meddig idegen, saját államában pedig az a személy, akit körültekintően vagy durván be kell olvasztani, tehát identitását kell feláldoznia, hogy megszabaduljon az idegenség stigmájától. A kisebbségi ember mindig idegen és hontalan. Hogy kárpótolja magát: lokálpatrióta lesz – amíg lehet.” (13-14. o.)

Végel 1956-ban lett városlakóvá: a közeli Szenttamásról kerékpárral érkezett Újvidékre. A továbbtanulás helyszínének kiválasztásában a bejárható távolság szempontja döntött. Az elkövetkezendő években, sőt évtizedekben, egy sajátos „európai szemiotikai kaland” részese lehetett: a város az újdonság, a változatosság és a kibővült mozgáster helyszíne lett. „Újvidék – úgy tűnt – a másságok találkozási pontját képviseli, hiszen a város szellemisége, tarka etnikai összetétele, a Monarchiában gyökerező hagyománya meglebbentette annak lehetőségét, hogy létezhet a nemzetállami kereteken túlmutató város...” (22. o.) Ez a nagyszerűnek mutató kaland azonban a kilencvenes években véget ért, egyszerűen semmivé lett a nemzetállam, a túlfűtött nemzeti érzelmek, a gerjesztett nemzeti veszélyeztetettség és ellenségkeresés folyamatában. A kötet gerincét alkotó esszéfűzér (Újvidék regénye) az ismertett globális folyamatok mikromozzanatait tárja fel előttünk. A hontalan lokálpatriótaként ténykedő szerző, aki elmondhatja és elmondja magáról, miszerint át- és megélte a jaltai egyezmény előnyeit (is), a hatvanas évek modembe forduló világát, '68 ígézetét és belőle való kiábrándulás lesújtó élményét, 1992-től kezdődően már mint a munkahelyéről elbocsátott „városjáró” hiteles szerepében meséli el számunkra Újvidék leromlástörténetét. A megváltozott „természetű” város egy-egy helyszínénél (a *Zmaj*, a *Duna*, a *Koruška*, a *Futaki utca* egy-egy szegleténél a *régi korzó*, a *Halpiac*, a *z örmény templom*, a

Szabadság tér, a városi sportcsarnok és több más jellegzetes lokáció esetében) a felidézett múlt (a „régii történet”) arra készíti, hogy járja végig azt a lejtővel egyenértékű utat, mely a gazdagnak és értékesnek értelmezett „régii” helyébe lépő sivár és disszonáns „új” létrejöttéhez vezetett. *A régii korzó*: Nemzedéki próbatételek című esszéjében a „múltból sunyin lopakodó jövő” képzetét jeleníti meg előttünk, miután felfigyel az *Uzor áruház* kirakatában ékeskedő mai, de a „szocialista ikonográfia” eszközeivel készült plakátokra. A „múltta rongyolódott a jelen” – felismerésével az ötvenes évek, s az ötvenes években fellépő nemzedékek (a „poszt-jaltaiak”) történetét idézi meg. Ezek azok az évek, amikor „megérintett bennünket a fogyasztói társadalom első, óvatosan lengedező, gyengéd szellője” és „nemcsak a miniszterek voltak optimisták, hanem az ifjúság is” (47. o.) Évtizedek keserű tapasztalata és országos tragédiát jelentő konklúzió kellett ahhoz, hogy a poszt-jaltai nemzedékek tagjai ráébredjenek: „Mi voltunk a megszállott szocialista brigád vízholdói.” (48. o.) és „...ahol az állam atyáskodik a tervek és a gazdaság felett, ott virul a kollektívizmus, az állam atyáskodni fog a gondolat és az érzelmek felett is, nevezzük ezt akár proletár gondolatnak, akár nemzeti érzelmeknek.” (49.o.) A végső tapasztalat levonása viszont tragikus szembesülés az önarckép leplezetlen vonásaival. Nagy lelkiere kell annak kimondásához is, miszerint: „Nemzedékeimet terheli a legnagyobb felelősség, mert nem, sohasem lehettünk nagykorúak, ezt nem igazolja az sem, hogy sokáig módszeresen félrevezettek bennünket, hiszen egy szép napon magunkat vezettük félre, mert ellenkezéseinkben nem voltunk következetesek. Azért is felelősek vagyunk, mert hittünk, és azért is, mert hitetlenek voltunk. Gyermekeink az évszázad második felének végén nemcsak a legpiszkosabb, hanem az egyetlen európai háborújába keveredtek, mert nem voltunk igazából sem hívők, sem hitetlenek.” (49.o.) A boldogtalan peremvidék szemlélődő polgára a város jellegzetes és átalakulásaiban sokat tükröző pontján, azaz a „néhai” Domstädter (s a másság érvényét degradáló folyamatok eredményeként azóta már „Zágráb”-ként is „megboldogult”) cukrászda előtt állva, a teljes ironia létállapota felé fordul. Miközben „edzik az acélt” és „fényesítik a pengét” körülötte, nem meri kimondani, hogy immár egy „lassan süllyedő piszkos, balkáni városban” áll. (*A Domstädter cukrászda: Közép-európai nosztalgiaák*, 79-82. o.)

A következő terjedelmes tanulmány (*Hatvannyolc*) a hatvannyolcas események újraértékelését jelenti: leszámolást a hozzá kapcsolódó élmények heroizmusával. A bevezető szöveg, de a szemlélődés teremtette és esszészzerű történetek alkotta „városregény” több pontján is felmerül '68 eszméjének hazugság-mivolta. Pl.: „az egyetemistatüntetések elfojtása azonban feltárta, hogy a társadalom mégis piszkos alkut kötött a hatalommal” (21. o.), vagy: „Az *Áttüntetések* (Végel először 1984-ben, majd 1993-ban a *Újvidéki trilógia* második darabjaként megjelent regénye – B. E. megj.) hőse csupán meg akar valamiben kapaszkodni. A mumifikált, a befagyasztott történelmi időben megidézte egyetlen eleven emlékét, 1968-at, azt az időt, amikor megcsillant előtte a változás délibábszerű esélye. Először életében. De kiderült, ez is csak látszat volt, mint az üres újvidéki polgári tér.” (81. o.) Ki fogja egyszer majd tárgyilagosan leírni az egypártrendszer mindennapi rituáléit, amely rabul ejtette a szavakat, a mondatokat, a beszédmódot? – teszi fel a kérdést már idézett *Közép-európai nosztalgiaák* című írásában. A krónikaként jegyzett zárótanulmány a szocialista egypártrendszerű társadalom rítusainak és beszédmódjának (pontosabban: hazugságszótárának) leírása: a '68-as eszme bukásának története és az azt követő évtizedek történéseinek elemzése. A modernizmus és az urbanizáció térhódításaként is értelmezett hatvannyolcas lázadást az „idealisták drámájának” tartja: „...akiknek az elégedetlensége azzal kezdődött, hogy kevesellték a szocializmust, és azzal a megrázó felismeréssel folytatódott, hogy a szocializmus összebékíthetetlen a demokráciával (...) Hatvannyolc tehát a baloldali erkölcsi magatartás nagy felbuzdulását és kétségbeesett összeomlását jelképezte, ennek romjai alatt kellett keresni a szabadság liberális fogalmát.” (140. o.) Mindezért Végel – Adam Michniket idézve – hatvannyolcat kényelmetlen évfordulónak tartja: a modernizmus túlrejt gyümölcsének, „fata morgana”-jának. Hatvannyolc kényelmetlen évforduló, hiszen eszméinek bukása egyértelműen a kilencvenes évek kataklizmája felé mutat: a hatalom „az egyenrangú polgárok államának” illúziókeltésével kerülte meg a kisebbségi különjogok elismerését, a társadalom univerzalizálódott, „a sokszínű világnak az államon belül egyszínűvé kellett fakulnia.” (164. o.) Ezzel párhuzamosan süllyedt el a modern és multikulturális fellegvárnak képzelt Újvidék a balkáni nemzetállam sötét bugyrában, és lett naiv polgára hontalan lokálpatriótává, örökösen peremvidéki, irodalmával a *senki földjéhez* tartozó. (*Forum*, 2000)